

**МОГУЋНОСТИ И ОГРАНИЧЕЊА РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА –
ПРИМЈЕР ПРОСТОРА ЗМИЈАЊА****Мира Мандић^{1*}, Драгица Делић¹ и Бојан Гарић¹**¹Универзитет у Бањој Луци, Природно-математички факултет, Бања Лука, Република Српска

Сажетак: У руралном простору Босне и Херцеговине (БиХ) / Републике Српске (РС) шире се подручја проблемског карактера. Њихова генеза је дуга и условљена првенствено факторима друштвено-географског карактера. Вишедеценијска перцепција руралних подручја као искључиво простора пољопривреде, те мање значајних за савремени развој, нужно се мора мијењати у правцу интегралног приступа њиховој валоризацији, тиме и диверзификацији њихове привреде. Потребне савременог друштва мијењају поглед на рурални простор, његову валоризацију и укупну просторно-функционалну организацију у чему је и шанса потенцијалне ревитализације. Да би рурални простор развио нове функције потребна су инфраструктурна улагања и очуван демографски потенцијал. У актуелним приликама ова два фактора представљају највеће развојно ограничење. У раду су анализирани географски фактори простора дијела западне БиХ / РС, генеза проблема и заостајања за просјечним националним развојем. У фокусу рада је историјско-географска област Змијања посматрана као дио проблемског подручја. Предлажу се потенцијални приступи валоризацији и просторно-функционалној организацији посматраног простора у циљу његове ревитализације. Рад има теоријски, аналитички и апликативни карактер.

Кључне ријечи: рурални простор, проблемска подручја, рурални развој, ревитализација, Змијање.

Review scientific paper

**POSSIBILITIES AND LIMITATIONS TO REVITALIZATION OF RURAL AREAS –
THE STUDY CASE OF ZMIJANJE****Mira Mandić^{1*}, Dragica Delić¹ and Bojan Garić¹**¹University of Banja Luka, Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Banja Luka, Republic of Srpska

Abstract: Problem areas have become a growing issue in the rural regions of Bosnia and Herzegovina (B&H) / the Republic of Srpska (RS). The long-lasting genesis of these areas has been determined by different social-geographical factors. Rural areas have been perceived as agricultural soil for decades but it has become crucial to adopt an integral approach to valorization and diversification of the rural economy. Revitalization has become attainable as the needs of modern society have caused a shift in the perception of rural areas, their valorization and spatial-functional organization. It takes infrastructure investments and preserved demographic potential in order to develop rural areas. Currently, these two factors represent greatest limitations to growth. The paper analyzes geographical factors of parts of west B&H / RS and the genesis of the problem of falling behind the average national growth. The focus is on the historical-geographical region of Zmijanje observed as a part of a problem area. Approaches to valorization and spatial-functional organization are proposed with an aim to revitalize the target area. The nature of the paper is theoretical, analytical and applicative.

Key words: rural area, problem area, rural development, revitalization, Zmijanje.

* Аутор за кореспонденцију: Мира Мандић, Универзитет у Бањој Луци, Природно-математички факултет, Младена Стојановића 2, 78000 Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина, Е-mail: mira.mandic@pmf.unibl.org

* Corresponding author: Mira Mandić, University of Banja Luka, Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Mladena Stojanovića 2, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina, E-mail: mira.mandic@pmf.unibl.org

УВОД

Поимање руралности, положај и функције руралних подручја у перцепцијама националног развоја хоролошки и хронолошки су промјењиви. Из тог разлога произашле су и различите политике руралног развоја. До 70-их година прошлог вијека, основна функција руралног простора била је пољопривреда. Други аспекти валоризације условљени су геопросторним ресурсима за којима савремени развој исказује потребу. Процеси модернизације (индустријализација, урбанизација, технолошки и културни развој) диференцирају рурална подручја на мање и више интегрисана у савремене развојне токове, односно у мањој или већој интеракцији са урбаним постором. Урбаноцентрични поглед на свијет поставља урбано као референтну тачку (Lukić, 2010) у односу на коју се просторно, економски, функционално, културно и инфраструктурно позиционирају рурална подручја хетерогена по разним елементима геосистема и њихових структура. Рурална подручја мање интегрисана у савремене развојне процесе и урбане системе касне за просјеком националног развоја и дефинишу се као подручја изражене руралности. Таквих подручја има и у развијеним земљама. Природна богатства потребна савременом технолошком развоју и инфраструктурни системи одлучујући су фактори развојне диференцијације руралног простора. Нарастајуће потребе за ресурсима руралних подручја (храна, вода, руде, друге сировине, енергенти, простор за одмор, итд.), глобална доступност и умреженост мијењају перцепцију руралних подручја као простора искључиво пољопривредне намјене потенцирајући интегрални приступ валоризацији и руралном развоју. Европска унија (ЕУ) је бројним стратешким документима и програмима развоја дефинисала дугорочне циљеве којима се претпоставља постизање одрживог руралног развоја и већи степен интеграције урбано-руралног простора. Циљеви, приоритети и мјере руралног развоја дефинисани су на Међународној конференцији у Потсдаму 2000. године RURAL 21 у правцу одрживог развоја. Потенцира се полицентрични развој и смањивање разлика у степену развијености. Овај концепт представља основу

INTRODUCTION

The idea of rurality and the position and functions of rural areas tend to be historically and chronologically variable in terms of national development. Therefore, different policies of rural development have emerged. Agriculture had been the primary function of rural areas up until the 1970s. Other aspects of valorization have been conditioned by geospatial resources necessary for modern development. Processes of modernization (industrialization, urbanization, technological and cultural development) differentiate rural areas into those more or less integrated in modern development, i.e. more or less interactive ones in terms of urban areas. Urban-centric perception of the world regards urban areas as referential points (Lukić, 2010) for spatial, economic, functional, cultural and infrastructural positioning of rural areas which are heterogeneous in terms of geosystems and their structure. Rural areas which are less integrated in modern development processes and urban systems fall behind the average national growth and are defined as extremely rural areas. Such areas exist even in developed countries. It is the natural resources essential for modern technological development and infrastructure systems that determine differentiation of rural areas. The growing needs for rural area resources (food, water, ores, raw materials, energy sources, leisure-time areas, etc.), global availability and networking change the perception of rural areas as primarily agricultural soil and impose an integral approach to valorization and rural development. The European Union (EU) has designed many strategic documents and programs which define long term goals targeting sustainable rural development and better integration of urban-rural areas. Goals, priorities and measures of rural development were defined at the RURAL21 international conference held in Potsdam in 2000. The focus was on the polycentric development and mitigation of development disparity. This

за Територијалну агенду, кровни документ стратешког развоја ЕУ који потенцира одрживи концепт кроз просторну кохезију, инфраструктурни развој, јачање локалних капацитета, повезивање и дјеловање локалних акционих група, брендирање природних и локалних специфичности, одговорнији однос према ресурсима, културном наслеђу и животној средини (Teritorijalna agenda, 2011). Рурални простор посматра се као простор диверзификоване привреде која једино може омогућити социо-економску одрживост, тиме и стабилност миграционих кретања и демографску одрживост. Наведени циљеви подржани су разним програмима и фондовима развоја: Council of Rural Area 2000, INTERREG, ESPON, ECOVAST, LEADER, PHARE, SAPARD, CARDS, Smart village. Руралне политике у ЕУ заснивају се на побољшању пољопривредне конкурентности кроз реструктурирање породичних фарми и мјере националних политика, кредитирање, субвенције, правне, економске, еколошке и друге мјере „Заједничке аграрне политике“, те унапријеђења квалитета живота и диверзификације економије у руралним подручјима. Најновији приступи укључују информатичке технологије и савремене апликације у пружању услуга становништву и промоцији потенцијала руралних подручја кроз пројекат “Smart village” (Паметна села).

Колико се руралне средине могу прилагодити савременој економији и диверзификацији активности у руралним подручјима питање је на које одговор могу дати само комплексне анализе укупних потенцијала руралних подручја. Из праксе је видљиво да неки простори могу извршити релативно брзу трансформацију структуре економије, а други то не могу. Унутрашњи фактори (материјални, просторни и нематеријални – институционални, културни), те екстерни (глобализација, индустријализација, урбанизација, климатске промјене, природни хазарди, итд.), утичу на просторно реструктурирање, демографску мобилност, промјену стила живота, трансформацију начина производње и могу се одвијати у два различита правца: раста и стагнирања (Lu et al., 2019). У савременим условима развоја екстерни фактори су доминантни те развојно диференцирају просторно-географски врло слична подручја. Кумулативно са унутрашњим нема-

concept represents the basis for the Territorial Agenda, a crucial document for the strategic development of EU, which underlines the concept of sustainability through spatial cohesion, development of infrastructure, improvement of local capacities, networking of local action groups, branding natural and local specificities, a more responsible treatment of resources, national heritage and environment (Teritorijalna agenda, 2011). Rural areas are regarded as areas of diverse economy, which might provide socio-economic sustainability and stabilize migration and demographic sustainability. All these goals have been supported by different programs and funds as follows: Council of Rural Area 2000, INTERREG, ESPON, ECOVAST, LEADER, PHARE, SAPARD, CARDS, Smart village. EU rural policies are based on the enhancement of agricultural competition via reconstruction of family farms, measures of national policies, loans, subventions, and legal, economic and ecological measures of the “Joint agrarian policy”, improvement of life quality and diversification of rural economy. More recent approaches include information technologies and modern applications for providing services and promotion of rural potential via the “Smart village” project.

To what extent can rural areas adjust to the modern economy and diversification of activities is a question which might be answered only through complex analyses of rural potentials. There has been practical knowledge that some areas may easily transform the structure of their economy and some cannot. Internal factors (material, spatial and intangible – institutions, culture) as well as external ones (globalization, industrialization, urbanization, climate changes, natural hazards, etc.) have a great impact on spatial restructuring, demographic mobility, lifestyle change and production transformation, and there are only two final results: growth and stagnation (Lu et al., 2019). In terms of modern development, external factors are crucial and they differentiate areas which share spatial and

теријалним факторима дефинишу могућности адаптације на савремене друштвене промјене. Степен развијености и укључености у савремене развојне процесе највише се испољава кроз демографске и функционалне капацитете насеља као средишта насељености, људске активности и друштвене организације кроз чију се ефикасност и структуру испољавају и наведени фактори. Дакле, у циљу препознавања развојних потенцијала и одабира адекватних подстицајних мјера нужна је физичко-географска и насеобинска диференцијација руралних подручја. Дефинисање критеријума за издвајање насеља одређених типолошких карактеристика, представља основу за анализу демографских, функционалних и просторних карактеристика насеобинске стварности из које произлазе слабости и могућности у просторно-функционалном реорганизовању руралних подручја. Типологија насеља, као мјеста концентрације становништва и активности, у савременим условима један је од корисних инструмената за спровођење социо-економских развојних програма, односно референтни оквир за креирање националних и регионалних развојних политика (Fertner, 2012). Из тог разлога свака типологија насеља мора имати своју сврху, те се сходно томе врши одабир параметара и критеријума адекватних за одређену типологију. Динамика развојних процеса имплицира нове приступе типологијама. Различито испољавање развојних процеса у простору диференцира рурална подручја на веће и мање просторне цјелине сличних развојних карактеристика. У регионализацији ЕУ и EUROSTAT-а рурална подручја су обухваћена најнижим нивоима територијалног организовања LAU 1 и LAU 2, односно NUTS 4 и NUTS 5. То су подручја која имају густину насељености мању од 150 ст./km² и 50000 становника. Због насеобинских прилика у БиХ ови параметри су много нижих вриједности (густина насељености БиХ 2013. године 47 ст./km²). Подручја испод просјечне густине насељености, веће просјечне старости, изложена емиграционим кретањима, слабе инфраструктурне опремљености и других неповољних демографских и социо-економских показатеља обухватају половину територије БиХ те у смислу социо-економске диференцијације

geographical properties. Along with internal intangible factors, external factors define the possibility to adapt to modern social changes. The degree of development and integration in modern development processes is most evident in demographic and functional capacities of settlements, which are centers of human activity and social organization where all these factors emerge. Hence, it is crucial to design the physical-geographical differentiation of rural areas in order to recognize the development potentials and select adequate incentives. Clearly defined criteria for typological differentiation of settlements are the basis for the analyses of demographic, functional, and spatial properties of settlements crucial for the assessment of options and limitations to the spatial-functional reorganization of rural areas. The typology of settlements, which represent points where the population and activities concentrate, is a functional tool for socio-economic development programs and a referential framework for the design of national and regional development policies (Fertner, 2012). Therefore, each settlement typology must have its purpose and adequate parameters and criteria. Dynamics of development implies new approaches to typology. It is the variation of development processes in a space that differentiates rural areas into smaller and larger spatial units with similar development properties. The regionalization of the EU and EUROSTAT classifies rural areas as LAU 1 and LAU 2, i.e. NUTS 4 and NUTS 5. In other words, those are areas with the population density less than 150 people/km² and the total population fewer than 50000. Due to the current state of affairs, these parameters in B&H are much lower (In 2013, population density was 47 people/km²). Half of B&H territory includes areas affected with poor population density, aging population, emigrations, inadequate infrastructure, and other unfavorable demographic and socio-economic indicators, which is why these areas may be regarded as problem areas in terms of socio-economic differentiation of

простора и развојних процеса могу се сматрати проблемским подручјима. Подручја наведених карактеристика у Хрватској (побрдски простор Западне Славоније, Кордун, Банија, Лика и Сјеверна Далмација) сличних су физичко-географских карактеристика и антропогеографских процеса проблемским подручјима западне БиХ са којима се граниче. Ова подручја у Хрватској су у статусу тзв. подручја под посебном скрби државе са дефинисаним посебним политикама функционалне организације (Lukić, 2010). Слабо насељена депопулациона подручја која касне за просјеком националног социо-економског развоја карактеришу исток и југ Србије те дио Подриња. Посљедњих година Србија развија програм повратка младих на село. Уз помоћ државе проводи се обнова инфраструктуре и напуштених сеоских домаћинстава у циљу демографске и привредне ревитализације. Институционални систем подржава одрживост малих руралних домаћинстава која се баве непољопривредном економијом (Bogdanov, 2007). Тенденција константног ширења подручја проблемског карактера у руралном простору земаља бивше СФР Југославије, озбиљан је развојни проблем којем новонастале земље различито приступају. Поједина подручја се граниче формирајући проблемске регионе, чија је ревитализација дјелимично условљена инфраструктурним развојем и активностима у прекограничном простору, чиме је нужно потенцирање трансграничне сарадње (Мандић et al., 2018). БиХ има проблемска подручја на источној граници (Србија), западној (Хрватска) и јужној (Хрватска и Црна Гора).

За покретање развоја проблемских подручја потребан је институционални приступ и посебне мјере развојних политика успостављених на националном нивоу. Специфичност политичко-административног уређења БиХ „спушта“ мјере на ентитетске институције, иако се поједини аспекти (приступ европским развојним фондовима, увозно-извозне политике, итд.) због надлежности морају посматрати на националном нивоу. Тиме се не искључује нити маргинализује значај локалних иницијатива, покренутих на нижем нивоу административно-територијалне организације које се заснивају на локалним потенцијалима и акционим друштвеним групама које непосредно

space and development processes. In Croatia, such areas (hilly terrain of West Slavonia, Kordun, Banija, Lika, and North Dalmatia) share similar physical-geographical properties and anthropogenic processes with the bordering problem areas in west B&H. Still, the Croatian government gave them the status of areas of special state concern with clearly defined policies of functional organization (Lukić, 2010). In Serbia, poorly populated areas which are behind the average national socio-economic growth are located in east and south Serbia and parts of Podrinje. Recently, a program has been initiated to bring the young population back to the country. There are government funds to refurbish the infrastructure and abandoned farms with an aim to revitalize population and economy. Institutions support sustainability of small rural households involved in the non-agricultural economy (Bogdanov, 2007). The tendency of constant spreading of problem rural areas in former SFR Yugoslavia is a serious development issue treated from different perspectives, depending on the newly-formed country. Some areas are located along the borderline and they form problem regions, the revitalization of which is partly conditioned by infrastructure and cross-boundary activities, which is why it is pertinent to focus on cross-boundary cooperation (Мандић et al., 2018). In B&H, problem areas are located in the east (bordering with Serbia), west (bordering with Croatia) and south (bordering with Croatia and Montenegro).

In order to initiate the development of problem areas, it takes the institutional approach and specific development policies at national level. A very specific political and administrative organization of B&H “relocates” the measures to the entity levels despite the fact that some aspects (access to EU funds, export-import, etc.) must be addressed at national level. It would not minimize the relevance of local initiatives started at lower levels of administrative-territorial organization, which are based on local potentials and

дјелују на унапријеђењу просторне организације и квалитета живота, тиме и одрживости руралних заједница.

МАТЕРИЈАЛИ И МЕТОДЕ

У раду су коришћене релевантне методе географске науке. Дескриптивно-аналитичком и компаративном методом представљена је перцепција руралних подручја (Harrington & O'Donoghue, 1998; Cloke, 2006; Lukić, 2010). Карактер руралних политика посматран је кроз стратешке документе, политике и програме руралног развоја земаља ЕУ: INERREG; ESPON 2002; Територијална агенда, Заједничке аграрне политике, Паметна села и друге, те могућности њихове примјене у РС (Gnjato et al., 2012). Компаративном анализом студија случаја третирањих у географској науци добијен је увид у стање руралних подручја БиХ и окружења – проблеме развојне диференцијације руралних подручја и организовања (Bogdanov, 2007; Lukić, 2010; Мандић et al., 2018; Mandić & Živković, 2014; Mandić & Delić, 2021). Теоријски погледи на референтне политике и могућности њихове примјене анализирани су из научне литературе (Fertner, 2012; Lu et al., 2019). Генетичка или развојна метода коришћена је при утврђивању карактера и праваца развојних процеса и њихових просторних посљедица на које указују резултати компаративно-статистичких анализа демографских и других показатеља из пописа становништва и студија развоја: Пописи становништва из 1961, 1991. и 2013. године, Стратегија развоја јединица локалних самоуправа РС из 2017. године, Студија „Рурални интегрални развој подручја кањона Врбаса и платоа Мањаче“ из 2009. године, Просторни план Града Бања Лука од 2011. године и Извјештај о хуманом развоју за Босну и Херцеговину за 2013. годину. Промјене у просторној дисперзији становништва и величини насеља те формирање проблемских подручја у РС (Mandić & Živković, 2014; Mandić & Delić, 2021), насеобинским процесима у простору Змијања и потенцијалима простора (Gatarić, 2012; Гатарић & Иванишевић, 2016; Гатарић, 2018; Гарић, 2018) праћене су на основу

action groups which directly improve spatial organization, life quality and sustainability of rural communities.

MATERIALS AND METHODS

Relevant geographical methods were used in the paper. The descriptive-analytical and comparative methods were used to represent the perception of rural areas (Harrington & O'Donoghue, 1998; Cloke, 2006; Lukić, 2010). Properties of rural policies were analyzed via strategic documents, and policies and programs of rural development of EU: INTERREG, ESPON 2002, Territorial agenda, Joint agrarian policy, Smart village, etc. and their potential application in RS was considered (Gnjato et al., 2012). The comparative analysis of geographical case studies provided an insight into the current condition of B&H rural areas – problems of differentiation and organization of rural areas (Bogdanov, 2007; Lukić, 2010; Мандић et al., 2018; Mandić & Živković, 2014; Mandić & Delić, 2021). Theoretical perspective on referential policies and their potential application were analyzed from the relevant body of work (Fertner, 2012; Lu et al., 2019). Genetic or development method was used to estimate the nature and directions of development processes and their spatial consequences as suggested by comparative-statistical analysis of demographic and other indicators from population census and development studies: 1961, 1991 and 2013 population census, 2017 Strategy of development of local self-government units in RS, 2009 study “Rural integral development of the Vrbas canyon and Manjaca plateau”, 2011 Banja Luka City spatial plan and 2013 Report on human growth for Bosnia and Herzegovina. Changes in the spatial dispersion of population and the size of settlements and formation of problem areas in RS (Mandić & Živković, 2014; Mandić & Delić, 2021), settlement processes in Zmijanje and potential of the target area (Gatarić, 2012; Гатарић & Иванишевић, 2016; Гатарић, 2018; Гарић,

званичне статистике и наведене научне литературе. Резултати анализе су синтетизовани, статистички обрађени и табеларно и картографски приказани. Предмет анализе руралног потенцијала, развојних процеса и перспективе представља простор географско-историјске области Змијање посматран кроз насеобински систем. Развојни процеси, актуелно стање насеобинских прилика, социо-економског развоја и просторно-функционалне организације анализирани су на основу статистичких показатеља и резултата теренског рада, а потенцијална валоризација компаративном анализом просторно-планске и стратешке документације, те научних истраживања (Гатарих, 2018). Компаративном анализом пописа становништва, за период 1961–2013. године, утврђена је константна депопулација са последицама у функционалном капацитету насеља, привредним активностима и слабљењу просторно-функционалних веза и односа. С обзиром да Змијање није самостална административна јединица, демографске промјене посматране су на нивоу насеља, а други показатељи развоја издвајани из јединица локалне самоуправе (ЈЛС) којима припадају. Анализом геопросторних потенцијала предложена је комплекснија валоризација посматраног простора, облици друштвеног организовања, дефинисане мјере и актери у циљу повећања активности у простору Змијања и његове демографске и функционалне ревитализације. Змијање је посматрано као егземпляр у ширем простору РС сличних географских карактеристика и друштвених процеса.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Простор БиХ по више критеријума је доминантно рурални (око 85 % територије). Са временом развојни процеси индустријализације и урбанизације у другој половини 20. вијека, државне реформе и иницијативе (аграрна реформа, колонизација, техничке интервенције у простору, инфраструктурна изградња), одразили су се на социо-економски развој, карактер и динамику миграција. Развојном диференцијацијом постепено су формирана просперитетнија и мање просперитетна рурална подручја.

2018) were monitored based on official statistics and cited scientific literature. Results of the analysis were synthesized, statistically processed and displayed in tables and graphs. The subject of the analysis of rural potential is the geographical-historic area of Zmijanje and its settlement system. Development processes, current state of settlement system, socio-economic development and spatial-functional organization were analyzed on the basis of statistical indicators and results of field work, whereas potential valorization was considered through comparative analysis of spatial plans and strategic documents and scientific research (Gatarić, 2018). The comparative analysis of population census (1961–2013) found a constant depopulation affecting the functional capacities of settlements, economic activities, and spatial-functional relations. Given that Zmijanje is not an independent administrative unit, demographic changes were observed at the level of settlements. Other indicators of development were singled out from their units of local self-government (LGU). The analysis of geospatial potentials suggested a more complex valorization of the target area, new forms of social organization, measures and participants, all in order to increase activities in the Zmijanje area and achieve demographic and functional revitalization. Zmijanje was observed as an example of phenomena of similar geographical properties and social processes in a wider RS space.

RESULTS AND DISCUSSION

Several criteria suggest that B&H is a predominantly rural area (around 85 % of territory). Socio-economic development and migration dynamics were affected by the modern development processes of industrialization and urbanization in the second half of 20th century, and state reforms and initiatives (agrarian reform, colonization, technical interventions, infrastructure construction). Differentiation eventually resulted in more and less prosperous rural areas. The 1992–1995

Ратна деструкција у периоду 1992–1995. године интензивирала је већ започету атрофију дијела руралних подручја и кључни је фактор руралне депопулације. Транзицијом друштвеног система у социјалистичким земљама, тако и у БиХ, промијењена је власничка структура, организација производње и ланчане везе у систему привређивања доприносећи кризи социјалне и демографске одрживости (Mandić & Delić, 2021).

Рурална подручја БиХ 2013. године настају преко 50 % становника у око 640000 домаћинства. Доминантност малих посједа, низак степен модернизације и тржишне оријентације, висока старост радне снаге, слаба развијеност прехранбених индустрија и либерализација увоза, неповољно утичу на социо-економску одрживост руралних подручја и низак удио пољопривреде у БДП-у БиХ (око 8 %). Према подацима Националног извјештаја о хуманом развоју у БиХ из 2013. године, БиХ увози око 50 % потребне хране, иако је екоклиматски погодна за структурирану пољопривредну производњу. Ово потврђује низак ниво искоришћености земљишног потенцијала. Наведени показатељи јасно потврђују да рурални простор не испуњава основну функцију – потребни ниво пољопривредне производње.

Анализа демографских и социо-економских показатеља развоја на нивоу ЈЛС РС, а према критеријумима Стратегије развоја локалне самоуправе у Републици Српској, потврђује развојне разлике у бројним индикаторима на основу којих се ЈЛС диференцирају на развијене, средње развијене, неразвијене и изразито неразвијене. Од укупно 64 ЈЛС карактеристике неразвијености имају 33, од чега 19 нема насеља урбаног карактера. Њихова административна средишта изузетно су малог функционалног капацитета за покретање развоја и не могу задовољити основне потребе становништва (рад, образовање, здравство, снабдјевање). На простору неразвијених и изразито неразвијених ЈЛС није се развило ни једно насеље демографског капацитета до 10000 становника, регионалног или субрегионалног значаја. Укупно заузимају 34 % површине РС,

war destruction only intensified the earlier atrophy of some rural areas and it was the key factor of rural depopulation. Transition of social systems in Socialist countries, including B&H, changed the ownership structure, organization of production and commercial chains, leading to the crisis of social and demographic sustainability (Mandić & Delić, 2021).

More than 50 % of the population lived in 640000 households in B&H in 2013. Small farms, poor modernization, lack of market orientation, aging labor force, insufficient food industry, and liberal import have a negative effect on the socio-economic sustainability of rural areas and low ration of agriculture in B&H GDP (around 8 %). According to the data of the National Report on Human Development in B&H from 2013, B&H imports about 50 % of the necessary food, although it is eco-climatically suitable for structured agricultural production. This confirms the low level of utilization of land potential. All those indicators clearly suggest that rural areas do not perform their primary role – agricultural production.

The analysis of demographic and socio-economic indicators of development at the RS LGU level conducted in line with criteria from the Strategy of development of local self-government in the Republic of Srpska corroborated growth disparities in many indicators resulting in differentiation into developed, medium developed, undeveloped and extremely undeveloped of LGU. Out of 64 LGU, 33 are undeveloped and 19 completely lack urban settlements. Their administrative centers share small functional capacities for growth initiatives and cannot meet the basic needs of the population (work, education, health care, supplies). In the territory of undeveloped and extremely undeveloped LGU, there are no settlements with the population up to 10000 that might be regionally or sub regionally relevant. These LGUs cover 34 % of RS territory, with 16 % of the total population, around 22 people/km² population

са 16 % становништва, насељености око 22 ст./km² са удјелом од 25 % насеља у гашењу (мање од 10 становника), високом стопом негативног природног прираштаја, 50 % удјела самачких и двочланих домаћинстава (Mandić & Delić, 2021) и другим социо-економским показатељима који су неповољнији од просјека РС. Неразвијена (проблемска) подручја која заостају за просјеком националног развоја, имају и неке развијене ЈЛС. То су подручја удаљена од општинског урбаног средишта и неинтегрисана у развијеније окружење. Карактерише их једноставна привредна структура, висока незапосленост, лоша инфраструктура, мала густина насељености, константна емиграција и депопулација. Змијање је примјер проблемског подручја иако је највећим дијелом смјештено на административној територији Града Бања Лука, најзначајнијег развојног средишта РС. Подручја проблемског карактера чине више од 60 % територије РС и насељава их трећина становништва. Тренд укупних демографских кретања дугорочно посматрано угрожава њихову одрживост. Хоролошка анализа система насеља РС посматраног кроз 6 нивоа централитета, заснованог на функционалном капацитету, указује на велике насеобинске разлике. У проблемским подручјима нема насеља прва два ранга централитета већ само једно урбано средиште трећег ранга. У хијерархији насеља проблемских подручја 30 средишта ЈЛС је шестог ранга централитета, од којих је већина на граници урбаности или нема урбани карактер (Mandić & Živković, 2014). Простор ових ЈЛС представља развојну периферију. Просторна дисперзија урбаних средишта периферије има малу гуштину, 1 урбано насеље на 1157 km², док је у простору пријелазних карактеристика и развојне осовине РС (перипанонски простор) 1 урбано средиште на 827.6 km² простора. Компарацијом социо-економске развијености простора и развоја насеобинског система уочљива је њихова међусобна условљеност. Не маргинализујући утицај природно-географских фактора и чињеницу да се већина неразвијених ЈЛС налази у планинско-котлинском и субмедитеранском простору, може се закључити да развој

density, 25 % of settlements almost empty (fewer than 10 people), extremely negative birth rates, and 50 % of single or two-member households (Mandić & Delić, 2021) and other socio-economic indicators which are worse than RS average. Undeveloped (problem) areas left behind the national average still have some developed LGUs. These are areas distant from the urban municipal center and not integrated into a more developed environment. Their basic properties are simple economic structure, unemployment, poor infrastructure, small population density, constant emigration and depopulation. Zmijanje is an example of a problem area despite the fact that most of its territory is located in the city of Banja Luka territory, which is the most significant development center of RS. Problem areas make more than 60 % of RS territory and are populated by one third of the total population. Long-term demographic migrations are threatening the sustainability of problem areas. Horological analysis of the RS settlement system, observed through 6 levels of centrality based on functional capacities, indicated large settlement differences. There are no first or second ranked settlements and only one urban center is ranked third among all the problem areas. The hierarchy of settlements in problem areas suggests that 30 centers of LGUs are ranked 6 and most of them are on the verge of urbanity or are not urban at all (Mandić & Živković, 2014). The area of these LGUs represents development periphery. The spatial dispersion of peripheral urban centers is poor (1 urban settlement per 1157 km²). On the other hand, in the area of transitional properties and development axis of RS (peri-Pannonian area) there is one urban center per 827.6 km². Comparison of socio-economic development of some space and the development of the system of settlements implies that these two are mutually conditional. Without an intent to minimize the relevance of natural-geographical factors and the fact that most undeveloped LGUs are located in highland and sub-Mediterranean

руралних подручја више зависи од близине и функционалних капацитета урбаног средишта и могућности њихове интеракције него од геопросторних потенцијала сеоских насеља и њима припадајућих територија. С тога је у изабраном примјеру простора Змијања, акценат стављен на анализу процеса у насеобинском систему.

Просторни обухват
и карактеристике
истраживаног простора

Просторни обухват Змијања име више тумачења од стране различитих аутора: Шабановић, Х., Скарић, В., Кочић, П., Карановић, М., Нишкановић, М., Васић, М., Микић, Ђ., Вулин, М., што је последица сложеног историјско-географског развоја, културе, административних граница и статуса који је Змијање имало у ранијим историјским периодима. У средњем вијеку је жупа Земљаник (Земуник), у турском периоду од средине 16. вијека била нахија Змијање, на прелазу 19. у 20. вијек је под аустро-угарском управом и бори се да сачува раније стечену аутономију. Иако су границе средњовјековне жупе Земљаник и нахије Змијање сличне, нису подударне, те се у историјским изворима различито наводе.

Комплексност географског положаја: смјештај у приграничном простору Турског Царства, физичко-географска сложеност и затвореност простора којим води траса римског пута од Јадрана ка Панонској низији, доминантност хришћанског православног становништва, утицала је на добијање одређеног облика аутономије укључивањем становништва у ред мартолога (хришћани у војној служби одржавања реда у пограничном простору) (Vasić, 1962) и укупну просторну организацију. Ситно сточарство и ограничени услови земљорадње утицали су на регионалну мобилност становништва и примарно обликовали насеобинске прилике у форми разбијених, углавном патронимичних насеља проистеклих из породичних задруга (Гатарих, 2018). Специфичност друштвеног положаја утицала је на формирање и очува-

areas, we may infer that development of rural areas is more dependent on the vicinity and functional capacities of urban centers than on the geospatial potentials of rural settlements and their territories. Hence, in our case study of Zmijanje, the focus is on the analysis of processes within the system of settlements.

Spatial coverage
and properties
of the target area

The spatial coverage of Zmijanje have been accounted for by many authors: Šabanović, H., Skarić, V., Kočić, P., Karanović, M., Niškanović, M., Vasić, M., Mikić, Đ., and Vulin, M., and the reason for different perceptions has been a complex historical-geographical situation, culture, administrative boundaries and the status of Zmijanje throughout the course of history. Back in the Middle Ages, the area was known as Zemljanik parish (Zemunik), during the Ottoman period from middle 16th century it was Zmijanje nahija, in the turn of 19th century it was under the Austro-Hungarian rule fighting for its previously won autonomy. Despite the fact that boundaries of Zemljanik parish and Zmijanje nahija were similar, they did not match completely which caused different interpretations in different historical sources.

Complexity of geographical position: location in the sub-bordering areas of the Ottoman Empire, complex physical-geographical properties and enclosed space, the Roman road connecting the Adriatic Sea and Pannonia, and the dominance of Orthodox Christian population enabled a specific form of autonomy and the population were included among martolozi (military Christians maintaining order in the bordering areas) (Vasić, 1962) and affected the spatial organization. Extensive cattle breeding and limited agrarian conditions affected the regional mobility of the population and primarily shaped the dispersed patronymic settlements originating from family farms (Гатарих, 2018). Specific

ност културног идентитета, али и промјене граница Змијања. Савремено поимање Змијања у ширем смислу, како га дефинише Петар Кочић, обухвата простор између ријеке Сане и планине Дмитор на западу, Врбаса на истоку, Бање Луке и јужних обронака планине Козаре на сјеверу и Мркоњић Града с планином Лисином и Црном ријеком на југу. Административна граница Змијања у турском периоду повремено се мијењала, па се краћи период у Змијање убраја: насеље Подрашница, простор до Млиништа и ушћа Пливе у Врбас на југу; насеља са десне обале Врбаса: Крмине, Боцац и Агино село, на сјеверу до Јакуповаца и обода планине Козаре, што представља најшире поимање Змијања. Уже поимање Змијања како га дефинише Мирослав Нишкановић чине села: Ситница, Горње Ратково, Доње Ратково, Стражице, Соколово, Дујаковци, Лусићи, Локвари и Стричићи (Нишкановић, 1978), укупне површине 219.87 km².

Историјско-географска област Змијања постала је предмет интересовања и изучавања више истраживача почетком 20. вијека после Кочићевог говора у Босанском сабору о аграрном питању и праву сељаштва. Специфичност друштвене организације и аутентичне културе заинтересовала је познатог географа Јована Цвијића који подстиче друге истраживаче у антрополошким и етнолошким истраживањима Змијања. Један вијек касније Змијање се препознаје и развојно реферише на основу етнолошких специфичности, иако не престају савремена студиозна историјска (Микић, 2005) и антропогеографска истраживања (Гатарић, 2018).

За потребе рада, Змијање је посматрано у границама средњовјековне жупе Земљаник, најтипичнијих етнокултурних одлика Змијања, не укључујући десну обалу Врбаса и перипанонски простор на сјеверу, те у физичко-географском смислу представља компактан простор. У административном смислу до грађанског рата припадало је ЈЛС Бања Лука, Мркоњић Град, Сански Мост и Кључ. Дејтонским споразумом 1995. го-

social rank had an impact on formation and preservation of cultural identity but also on the changes in Zmijanje boundaries. The modern idea of Zmijanje, as defined by Petar Kočić, covers the area between the Sana River and the Dmitor Mountain in the west, the Vrbas River in the east, Banja Luka and southern Kozara slopes in the north, and Mrkonjić Grad, the Lisina Mountain and Crna Rijeka in the south. During the Ottoman rule, the borderline changed and Zmijanje included the following: Podrašnica, Mlinište, the mouth of the Pliva into the Vrbas in the south; settlements on the right Vrbas bank: Krmine, Bočac and Agino selo, in the north all the way to Jakupovci and the Kozara Mountain, which still is the extended perception of Zmijanje. A more narrow perception of Zmijanje was given by Miroslav Niškanović and it cover the following villages: Sitnica, Gornje Ratkovo, Donje Ratkovo, Stražice, Sokolovo, Dujakovci, Lusići, Lokvari and Stričići (Нишкановић, 1978), covering the surface of 219.87 km².

The historic-geographical region of Zmijanje became of great interest for scientists in the early 20th century after Kočić gave speech on agrarian issues and rights of peasants at Bosanski sabor. Specific social organization and authentic culture caught the attention of Jovan Cvijić, a famous geographer, who initiated other researchers to investigate Zmijanje. A century later, Zmijanje was recognized based on ethnological specificities, even though there are pending modern studies from historic (Микић, 2005) and anthropogeographic points of view (Гатарић, 2018).

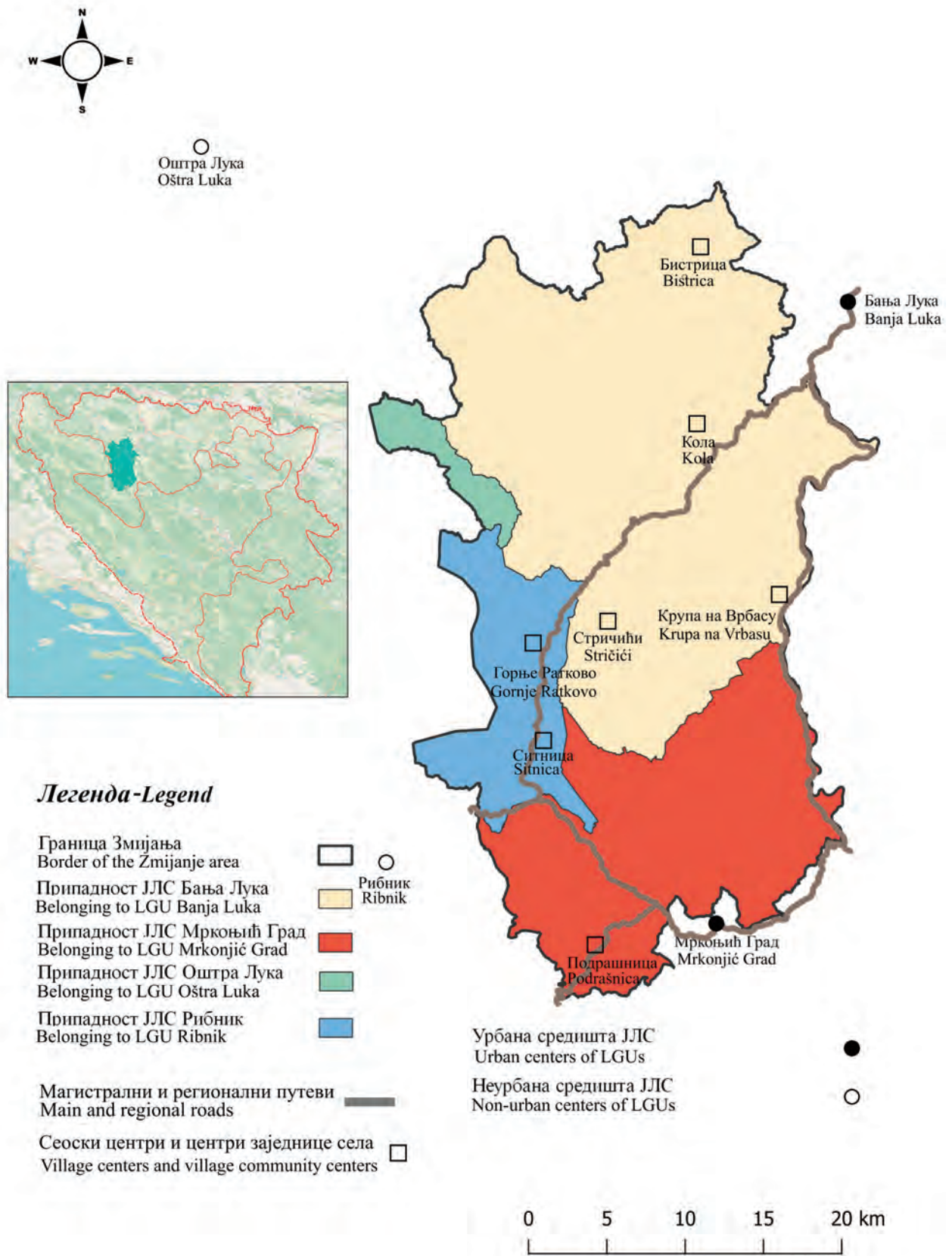
For the purpose of the paper, Zmijanje is regarded within the boundaries of medieval Zemljanik parish, and most typical ethnic and cultural properties, as a compact physical-geographical unit, without the right Vrbas bank and peri-Pannonian space in the north. From the administrative point of view, up until the civil war Zmijanje was a part of LGUs of Banja Luka, Mrkonjić Grad, Sanski Most and Ključ. The 1995 Dayton Agreement divided Zmijanje by the entity borderline.

дине је подијељено ентитетском линијом. Дио пријератне општине Кључ, са градом Кључем, ушао је у састав Федерације БиХ и припала су му насеља Змијања: Доње Ратково и Доње Соколово. Остала насеља припојена су новоформираној општини Рибник (8 насеља). Новоформираној општини Оштра Лука припала су насеља Доња Козица и Хазићи, издвојена из општине Сански Мост. Већина насеља остала је у оквиру ЈЛС Бања Лука и Мркоњић Град. У ширем смислу Змијање обухвата 47 насеља укупне површине 1092.72 km² (простор у РС) те је у раду посматрано као јединствена планска регија, руралног проблемског карактера (Сл. 1 и Таб. 1).

У појединим сегментима ЈЛС којима Змијање припада посматране су у цјелини јер развој простора овиси од укупних потенцијала и развојних иницијатива припадајућих ЈЛС. Историјско-географска област Змијања заузима сјеверозападни дио РС. Дио је ширег простора западне Босне (Босанска крајина) који у физичко-географском смислу карактерише сложена морфофизиономија крашких облика рељефа, специфично кретање воде и хидролошки феномени, структура биосистема и релативна оскудност обрадивог земљишта произашлих из геолошке грађе и надморске висине простора. Природни услови дефинисали су структуру пољопривредне производње са тежиштем на сточарству, углавном ситном, те мањем броју пољопривредних култура. Природно-географска условљеност и сложеност историјско-географског развоја, који је у простору потврђен бројним остацима материјалне културе из свих историјских периода, дефинишу Змијање простором специфичног географског идентитета. У физичко-географском смислу, Змијање је област која се простире на планини и платоу Мањача и Перипанонском ободу. Са југа и истока окружена је планинама динарског система вишим од Мањаче која представља средишњи простор Змијања. Планина Мањача пружа се у правцу сјевер – југ дужином 18 km и најимпозантнија је просторна цјелина Змијања.

Parts of the earlier pre-war Ključ municipality, including Ključ town now belonged to the B&H Federation with the following settlements of Zmijanje: Donje Ratkovo and Donje Sokolovo. Other settlements belonged to the newly-formed municipality of Ribnik (8 settlements). The newly-formed municipality of Oštra Luka covered the settlements of Donja Kozica and Hazići, former parts of Sanski Most municipality. Most settlements remained parts of Banja Luka and Mrkonjić Grad LGUs. In a broader sense, Zmijanje covers 47 settlements and 1092.72 km² (territory in RS) and the paper observed it as a unique planning region and a rural problem area. (Fig. 1 and Tab. 1).

Some segments of LGUs of which Zmijanje is a part, were observed as a whole because the development of the area depends on the total potentials and development initiatives of their LGUs. The historic-geographical area of Zmijanje covers north-west parts of RS. It is a part of a wider region of west Bosnia (Bosanska krajina), which is physically-geographically characterized by complex morpho physiognomy of karst relief, specific water flows, hydrological phenomena, biosystem structure and relatively poor arable soil resulting from the geological background and altitude. It was the natural conditions that defined the structure of agricultural production focusing on cattle breeding and few types of crops. Zmijanje is defined as an area of specific geographical identity due to natural and geographical conditions and complex historic and geographical development, the traces of which might be found in different remains of intangible heritage from all historic periods. In physical and geographical points of view, Zmijanje is an area covering Manjača mountain and plateau and peri-Pannonian rim. In the south and east, it is surrounded by Dinaric Mountains higher than Manjača, which represents the central Zmijanje space. The Manjača Mountain stretches in north-south direction 18 km long and is the largest spatial unit of Zmijanje.

Сл 1. Административно-територијална и просторно-функционална организација Змијања
Fig. 1. Administrative-territorial and spatial-functional organization of Zmijanje

Рељеф Змијања је брдски и брдско-планински и изграђен је од доломитско-кречњачких стијена. Због геолошке грађе и ерозивних процеса формирани су крашки облици рељефа (шкрапе, вртаче, јаме, пећине, крашка поља). Тла су плитка, дубине неколико центиметара. Најнижа тачка у проучаваном простору је уз ријеку Бањица (335 m), а највиша је врх Велика Мањаћа (1239 m). Клима има прелазне карактеристике умјерено-континенталне и планинске климе, са довољно атмосферских падавина релативно равномјерно распоређених у току године и доста снијега зими чија висина повремено узрокује прекид у саобраћајном комуницирању. Геолошка грађа условљава слабо развијену површинску мрежу водотокова и честу несташицу воде. Наведени фактори физичко-географске средине утицали су на насеобинску организацију, структуру и обим пољопривредне производње.

Смјештај између Јадранског мора и Панонске низије утицао је на континуитет транзитности Змијања још од римског периода. Посматрани простор је касно укључен у мрежу савремених саобраћајница, тек крајем 20. вијека, а нека сеоска насеља су међусобно саобраћајно повезана тек у 21. вијеку што је један од фактора просторне дисперзије и иселјавања становништва.

Демографске и насеобинске
карактеристике истраживаног
простора

Обзиром на природне услове и константан демографски раст, простор Змијања и његовог окружења био је аграрно пренасељен почетком 20. вијека. Континуирани губитак становништва почиње у Другом свјетском рату и наставља се послје рата колонизацијом у Војводину, каснијим планским иселјавањем, радним миграцијама према већим урбаним средиштима и иностранству. У периоду 1945–1948. године, у оквиру аграрне реформе и колонизације Војводине, са простора Змијања и Босанске Краји-

The hilly and mountain relief of Zmijanje is composed of dolomite and limestone rocks. The geological forms and erosion resulted in the karst relief (funnel-shaped holes, cracks, cavities, caves, karst fields). The soil is shallow, only a few centimeters deep. The lowest point within the target area is next to the Banjica River (335 m), and the highest point is the Velika Manjača peak (1239 m). Climate is transitional and it varies from moderate-continental to mountain climate. Precipitation is sufficient and relatively well-distributed all year long, and large amounts of snow may cause traffic interruptions in the winter. Geological forms caused poorly elaborate surface water stream networks and frequent disturbance of water supplies. All these physical-geographical factors affected the organization of settlements, and the structure and quantity of agricultural production.

The location between the Adriatic Sea and Pannonia has had a large impact on the transit communication at Zmijanje ever since the Roman period. It was only in the late 20th century that the observed area was included in the traffic network, with some villages waiting until the 21st century, which is one of the factors of spatial dispersion and population emigration.

Demographic
and settlement properties
of the target area

Given the natural conditions and constant demographic growth, Zmijanje and its neighboring areas were overcrowded in the early 20 century from the agrarian point of view. A continuous population decline started in WWII and continued after the war when most of the population left to Vojvodina as a part of a planned labor emigration to larger urban centers and foreign countries. During the 1945–1948 periods, 8259 households from Zmijanje and Bosanska Krajina were displaced due to the

не исељено је 8259 домаћинстава. Планским исељавањем због формирања војног полигона Мањача (1957–1975) исељено је готово 5000 становника и угашена су насеља Радманићи и Шљивно, и дијелови насеља Добрња и Вилуси (Гатарић, 2018). У процесу динамичне индустријализације и урбанизације БиХ 60-их и 70-их година прошлог вијека, на простору Змијања није се развило ниједно урбано насеље. Због просторне удаљености и слабе саобраћајне повезаности са најближим урбаним средиштима (Бања Лука, Мркоњић Град, Кључ и Сански Мост) изостали су њихови позитивни развојни утицаји (Сл. 1). Административно-територијална реорганизација БиХ крајем 60-их година 20. вијека довела је до укрупњавања ЈЛС. Насеља Змијања (Крупа на Врбасу) и непосредног окружења (Бронзани Мајдан, Бараћи) изгубила су административну функцију те су смањена и улагања у њихов развој. Њихово функционално слабљење посредно је утицало на поједина насеља Змијања. У недостатку развојног средишта социо-економско преструктурирање становништва одвијало се исељавањем. Динамична деаграризација и дерурализација манифестују се у сенилизацији, смањеној привредној активности и појави социјалног угара, те заостајањем у укупном развоју. Посматрани простор, у односу на просјек БиХ, релативно касно је интегрисан у савремене развојне процесе, што потврђује успорена динамика електрификације која је у појединим насељима завршена крајем 80-их година. Саобраћајну инфраструктуру углавном су чинили макадамски путеви. Саобраћајна доступност била је значајан фактор социо-економског развоја и праваца и карактера миграција становништва које су доминантно дивергентне (Гатарић & Иванишевић, 2016). Територијално разрјеђивање у мрежи насеља имало је негативне посљедице по демографски, социо-економски и просторни развој (Gatarić, 2012).

agrarian reform and Vojvodina colonization. During the construction of the Manjača military training grounds (1957–1975), almost 5000 people were displaced, ending in complete shutdown of Radmanići and Šljivno and partial shutdown of Dobrnja and Vilusi settlements (Gatarić, 2018). Not a single urban settlement was founded in Zmijanje during the dynamic processes of industrialization and urbanization of B&H in the 1960s and 1970s. The spatial distance and poor traffic connections with the nearest urban centers (Banja Luka, Mrkonjić Grad, Ključ, Sanski Most) stopped the positive development effects of those processes (Fig. 1). The administrative-territorial reorganization of B&H in the late 1960s resulted in the merging of LGUs. Settlements of Zmijanje (Krupa na Vrbasu) and the direct vicinity (Bronzani Majdan, Baraći) lost their administrative functions and the investments declined. The deterioration of functions indirectly affected some settlements. Given that there was no development center, the socio-economic restructuring inferred the population displacement. The dynamic deagrarianization and deruralization were manifested through population aging, decreased commercial activities, and occurrence of social fallow and stagnation of development. When compared to the B&H average, the target area was relatively late in terms of integration in modern development processes, which was evident from the slow dynamics of electrical installation that did not end until late 1980s in some villages. The road infrastructure mostly consisted of macadam roads. Traffic communications were a pertinent factor of socio-economic development and population migrations which were predominantly divergent (Gatarić & Iванишевић, 2016). Territorial dilution of the network of settlements has a negative impact on demographic, socio-economic and spatial development (Gatarić, 2012).

МИРА МАНДИЋ, ДРАГИЦА ДЕЛИЋ И БОЈАН ГАРИЋ
MIRA MANDIĆ, DRAGICA DELIĆ AND BOJAN GARIĆ

Таб. 1. Административно-територијална организација и насељеност простора Змијања 2013. године
Tab. 1. Administrative-territorial organization and population of Zmijanje area in 2013

Јединица локалне самоуправе / Local self-government unit	Насеље / Settlement	Број насеља и удио (%) у укупном броју насеља / Number of settlements and share (%) in the total number of settlements	Број становника и удио (%) у укупном броју становника / Number of inhabitants and share (%) in the total number of inhabitants	Просјечна величина насеља / Average size of the settlement
Бања Лука / Banja Luka	Бистрица, Борковићи, Вилуси, Голеша, Добрња, Дујаковци, Зеленци, Кмећани, Кола, Кола Доња, Крупа на Врбасу, Локвари, Лусићи, Мелина, Обровац, Павићи, Перван Горњи, Перван Доњи, Рекавице, Стричићи, Суботица, Чокори, Шљивно, Радманићи / Bistrica, Borkovići, Vilusi, Goleši, Dobrnja, Dujakovci, Zelenci, Kmećani, Kola, Kola Donja, Krupa na Vrbasu, Lokvari, Lusići, Melina, Obrovac, Pavići, Pervan Gornji, Pervan Donji, Rekavice, Stričići, Subotica, Čokori, Šljivno, Radmanići	24 51 %	10434 66.2 %	434.7
Мркоњић Град / Mrkonjić Grad	Горњи Граци, Густовара, Дабрац, Доњи Граци, Дубица, Котор, Ораховљани Подбрдо, Подрашница, Ступари, Сурјан, Тријебово, Шеховци / Gornji Graci, Gustovara, Dabrac, Donji Graci, Dubica, Kotor, Orahovljani Podbrdo, Podrašnica, Stupari, Surjan, Trijebovo, Šehovci	13 27.6 %	3954 25.1 %	304.1
Рибник / Ribnik	Горње Ратково, Горње Соколово, Доње Ратково, Љубине, Ситница, Стражице, Чађавица, Доње Соколово / Gornje Ratkovo, Gornje Sokolovo, Donje Ratkovo, Ljubine, Sitnica, Stražice, Čađavica, Donje Sokolovo	8 17.2 %	1102 7.0 %	137.5
Оштра Лука / Oštra Luka	Доња Козица, Хазиићи / Donja Kozica, Hazići	2 4.2 %	265 1.7 %	132.5

Грађански рат 1992–1995. године оставио је велике посљедице у физичкој деструкцији и демографском егзодусу простора Змијања. Насеља Доње Ратково и Горње и Доње Соколово имала су највећи обим иселавања становништва, подијељена су ентитетском линијом при чему је Доње Соколово остало без становништва. Слични процеси карактеришу и дио насеља непосредног окружења, као и много шири простор западне БиХ, па заједно са Змијањем чине проблемску регију која се обзиром на географску структуру и генезу развојних проблема може третирати сличним мјерама и интегрално. Студија „Рурални интегрални приступ развоја подручја кањона Врбаса и платоа Мањаче“ обједињује ЈЛС Бању Луку, Мркоњић Град и Рибник у комплекснијем приступу ревитализацији, али се споро имплементира.

Компаративна анализа мреже насеља указује да највише насеља припада ЈЛС Бања Лука. Ова насеља су веће просјечне величине од других насеља (око просјека РС). Од укупно 40 типично руралних насеља ЈЛС Бања Лука 24 насеља припадају простору Змијања. Укупно обухватају 571.74 km² или 52.3 % површине Змијања и 66.2 % становништва. Остале три ЈЛС са 47.7 % површине, имају већи удио у броју насеља Змијања него у становништву (Таб. 1). Имају уситњену мрежу насеља из које произлази ограничен функционални капацитет. По дефинисаним критеријумима развијености ЈЛС РС, Бања Лука и Мркоњић Град спадају у развијене. Рибник је неразвијена, а Оштра Лука изразито неразвијена локална заједница. Немају насеља урбаног карактера што представља ограничавајући фактор њиховог развоја. Припадност историјско-географске области Змијања ЈЛС различитог степена развијености диференцира могућности ревитализације. Друштвени процеси покренути унутрашњим и вањским факторима кумулативно су испољени константном депопулацијом и слабљењем мреже насеља (Таб. 2).

The 1992–1995 Civil war left huge consequences through physical devastation and demographic exodus from the Zmijanje area. Settlements of Donje Ratkovo and Gornje and Donje Sokolovo suffered the largest decrease in population as the entity borderline completely left Donje Sokolovo without its inhabitants. Similar processes occurred in other settlements, as well as in a wider area of west B&H, which makes the region, along with Zmijanje, a problem area in terms of geographical issues and development problems that must be treated by joint measures. The “Rural integral approach to development of the Vrbas canyon and Manjača plateau” study covers LGUs of Banja Luka, Mrkonjić Grad and Ribnik and represents a complex integral approach to revitalization. Yet, the implementation of the study is very slow.

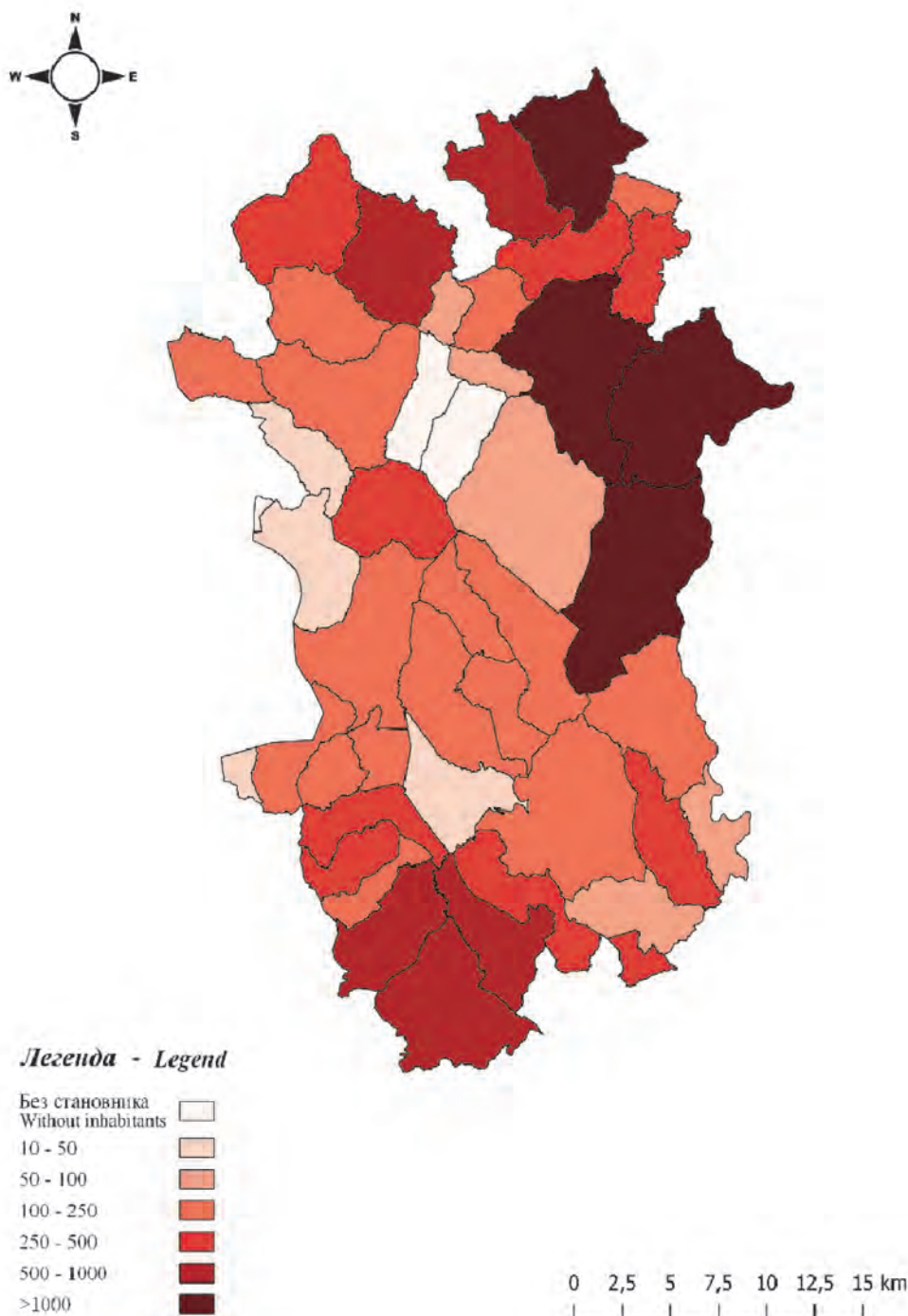
A comparative analysis of the network of settlements suggests that most settlements belong to the Banja Luka LGU. These settlements are on average larger than other settlements (around the RS average). Out of 40 typically rural settlements in the Banja Luka LGU, 24 belong to the Zmijanje area. These settlements cover the surface of 571.74 km² or 52.3 % of Zmijanje surface and include 66.2 % of total Zmijanje population. Other three LGUs cover 47.7 % of the territory and share a larger ratio in the number of settlements in comparison with the population (Tab. 1). The network of settlements is dispersed, which further narrows the functional capacities. In line with the defined criteria of development of LGUs in RS, Banja Luka and Mrkonjić Grad are considered well-developed. Ribnik is undeveloped, and Oštra Luka is an extremely undeveloped LGU. There are no urban settlements, which complicates the development. The fact that the historic-geographical area of Zmijanje shares different levels of development complicates any options for revitalization. Social processes triggered by internal and external factors are cumulatively evident in constant depopulation and deterioration of the network of settlements (Tab. 2).

Таб. 2. Промјене у просјечној величини насеља и броју становника Змијања у периоду 1961–2013.
 Tab. 2. Changes in the average size of the settlement and the number of inhabitants in the Zmijanje area in the period 1961–2013

Година / Year	Насеља без становника / Settlements without inhabitants	11–50 становника / inhabitants	51–100 становника / inhabitants	101–250 становника / inhabitants	251–500 становника / inhabitants	501–1000 становника / inhabitants	>1001 становника / inhabitants	Укупан број становника / Total number of inhabitants	Просјечна величина насеља / Average size of the settlement
1961.	0	0	0	1	8	16	22	52233	1111
1991.	2	0	1	10	13	13	8	29167	620
2013.	3	4	5	16	10	5	4	15755	335

Демографски максимум простор Змијања је имао 1961. године (45 насеља), а само два насеља 1991. године (насеља Котор и Чађавица). На попису 2013. године сва насеља су у депопулацији која је износила 54 % демографског капацитета 1991. године, односно 69.9 % мање становништва у односу на 1961. годину. Депопулација се одразила на промјене у величини насеља. Преко 1000 становника имала су 1961. године 22 насеља (46.8 %), а 2013. године само 4 насеља (8.5 %). У односу на просјек РС Змијање има мање угашених и патуљастих насеља, али су насеља мање просјечне величине (Сл. 2). Мрежа доминантно примарних села није се развила у систем са довољно сеоских центара и центара заједнице села. Доминира разбијени тип ниско-планинских и средње-планинских села што отежава успостављање инфраструктуре и ефикасније просторно-функционалне организације. Доминантност малих насеља величине до 250 становника, мала густина насељености (14.4 ст./km²), те велики удио старе популације, ограничавајући су фактори демографске одрживости и ревитализације простора. На простору ужег Змијања удио младе популације у 2013. години је 11.3 %, а старе 34 %. Величином преко 1000 становника издвајају се насеља Бистрица, Кола, Крупа, на Врбасу и Рекавице у чему велику улогу има њихов саобраћајно-географски положај.

Zmijanje reached its demographic maximum in 1961 (45 settlements), and had only two settlements in 1991 (Kotor and Čadavica). The 2013 population census showed that all the settlements were suffering from depopulation (54 % of demographic capacities in 1991 or 69.9 % fewer inhabitants when compared to 1961). Depopulation also affected the settlement size. In 1961, 22 settlements covered more than 1000 people (46.8 %) and in 2013 it was only 4 settlements (8.5 %). In comparison with the RS average values, Zmijanje has less tiny and deserted settlements, but these settlements are under the average size (Fig. 2). The network of dominantly primary villages did not grow into a system that might have enough central villages and country communities. The dispersed low-highland and mean-highland village types are predominant, which disables the construction of infrastructure and the design of a more efficient spatial-functional organization. Other limiting factors to demographic sustainability and revitalization are small settlements up to 250 inhabitants, poor population density (14.4 people/km²), and a large ratio of the aging people. The narrow Zmijanje area had the young population ratio of 11.3 % in 2013, and the ratio of the old population was 34 %. Settlements of Bistrica, Kola, Krupa na Vrbasu and Rekavice had a population larger than 1000 due to their favorable transitional position.

Сл. 2. Просторни обухват Змијања и величина насеља
Fig. 2. Spatial coverage of Zmijanje and the size of the settlement

Змијање посматрано у ужем смислу (10 насеља) или његово просторно језгро има највећу депопулацију: 9825 становника 1961. године, а 1177 становника 2013. године, у чијој основи су примарни социо-економски разлози. Густина насељености износи само 5.3 ст./km². Низак

The core area of Zmijanje (10 settlements) suffered the largest depopulation: 9825 people in 1961 and 1177 people in 2013, caused primarily by socio-economic circumstances. Population density is only 5.3 people/km². Poor infrastructure and inadequate invest-

степен инфраструктурних и других улагања у посматрани простор довео је до формирања проблемске регије у дијелу западне Крајине која је много шира од посматраног простора и ЈЛС којима припада. С обзиром на то да значајнијих инфраструктурних улагања није било у постпописном периоду, процес емиграције становништва је настављен, што демографске прилике и одрживост чине још неповољнијим.

Сточарство (значајан удио трансхумансе) је доминатна грана привреде која је у континуираном опадању. Социо-економској одрживости Змијања нужно су потребни нови извори прихода. Диверзификација сеоске (руралне) привреде у пракси се најефикасније одвија развојем туристичке понуде (Teritorijalna agenda, 2011) кад постоје природно-географске и културно-историјске претпоставке које Змијање поседује, али тек у почетним облицима валоризације. Мала насељеност, наглашена старост становништва и неповољна образовна структура чине основне препреке осавремењавању структуре привреде. Потенцијална ревитализација могућа је кроз већи степен самоорганизовања локалне заједнице као што су задруге различитог типа (сточарске и воћарске производње, пчеларства, произвођача млијека, итд.). Укључивање интересних група локалне средине: завичајна удружења, планинари, спелеолози, удружења за заштиту животне средине, спортски клубови, фолклорна, ловачка и друга друштва, могу допринијети туристичкој промоцији и развоју туризма. Због вишедеценијског одласка на рад у иностранство, много је повратника старије доби са различитим животним навикама, искуствима, значајним средствима и контактима који представљају значајну основу за покретање туризма и различитих облика приватног предузетништва. Иако је етнокултура (обичаји, змијањски вез, народни сабори) основна културна одредница Змијања, углавном се практикује кроз културну манифестацију „Кочићеви дани“ и не доприноси значајније покретању културног, едукативног, сеоског и других облика туризма. Појединачни примјери одржавања и презентовања етнокултуре („Кочићево огњиште“ у Стричићима, „Змијањска кућа“ у Ситници) имају етномузејски карактер. Комплекснијом валоризацијом и промоцијом

ments made the area a problem region located in west Krajina, which is a wider space than our target area and LGUs mentioned. Given the lack of large investments in the post-census period, the process of population emigration continued and demography and sustainability became even more threatened.

Stock breeding (a large ratio of transhumance) is a dominant branch of the economy which keeps declining. New income sources are vital for the socio-economic sustainability of Zmijanje. Diversification of rural economy is practically most efficient when the tourist offers increases (Teritorijalna agenda, 2011) and when there are natural-geographical and cultural-historic foundations. These actually exist in the Zmijanje area but valorization is still at the starting point. Small population density, aging and poor education are primary backsets to modernization of the economy. Potential revitalization is attainable through a larger degree of self-organization of the local community (different types of cooperatives: stock-breeders, bee-keepers, fruit-growing, milk farms, etc.). Tourist promotion development might be encouraged through the engagement of local interest groups: hikers, cavers, environmentalists, sport clubs, folklore clubs, hunters, etc. Decades of diaspora emigration resulted in many old inhabitants returning to Zmijanje, who share different habits, experiences, funds and contacts and who may be initiators for different types of small businesses and tourist activities. Even though ethnocultural (customs, Zmijanje embroidery, folk gatherings) is the primary cultural determinant of Zmijanje it is mostly capitalized on through the “Kočićeви dani” local even and does not trigger cultural, educational, country, or any other type of tourism. Individual examples of presentation of ethnocultural („Kočićevo ognjište” in Stričići, “Zmijanjska kuća” in Sitnica) are more of museum exhibitions. A more complex valorization and promotion of cultural and historic heritage: Zmijanje embroidery (intangible UNESCO heritage), traditional crafts, monu-

културно-историјског наслеђа, змијањског веза (нематеријална баштина на листи UNESCO-а), традиционалних заната, споменика, језика и личности могуће је организовати различите тематске радионице, манифестације, такмичења, школе у природи (Гарић, 2019). Разноликост природне основе погодује излетничком туризму, оснивању кампова, вожњи бицикла, јахању, зимском туризму и различитим спортско-рекреативним активностима. Комплекснија туристичка понуда укључила би сеоска домаћинства обједињавајући пољопривреду, традиционалне занате и кућну радиност са угоститељством и смјештајем туриста и тиме подржала социо-економску и демографску одрживост простора. Једини активни облици туристичке валоризације, осим активности посвећених књижевнику и народном трибуну Петру Кочићу, је излетнички туризам (камп Велика Грета у Лусићима, језеро Мањача, Мачкића камен и пећина у Доњем Раткову, Рекавице и рекреативни центар на Чокорским пољима). Крупа на Врбасу туристички је најперспективније насеље Змијања (средњовјековни манастир, воденице, ексклузивно викенд насеље). Почетна туристичка валоризација је парцијална и углавном резултат индивидуалних иницијатива.

Туристичка организација Града Бања Лука не укључује Змијање у туристичку понуду. Изузетак је манифестација „Кочићев збор“ коју посјети 40000–50000 посјетилаца, углавном поријеклом са Змијања. Туристичка валоризација римских споменика, средњовјековних градина и некропола, црква, пећина и очуваних пејсажа у потпуности је изостала. Иако регистровано, културно наслеђе Змијања није довољно заштићено и промовисано. Развојна агенција Града Бања Лука вреднује само дио Мањачког платоа с вјештачким језером као туристичко-рекреативним комплексом, али га не интегрише са локалном заједницом у циљу одрживости руралног подручја. Ограничавајући фактор туристичке валоризације и очувања животне средине представљају активности на војном полигону „Мањача“.

Слаба саобраћајна повезаност и отежано водоснабјевање насеља и потенцијалних туристичких локалитета отежавају могућност

ments, language and important people, might be organized in thematic workshops, manifestations, competitions and schools in nature (Гарић, 2019). The diversity of natural background is favorable for excursion tourism, different camps, cycling, back-riding, winter tourism, and other recreational activities. An elaborate tourist offer might include country households, which could join agriculture, traditional crafts, board and lodging in order to improve socio-economic and demographic sustainability of the area. Apart from activities dedicated to a famous author Petar Kočić, there is only excursion tourism (Velika Greda camp in Lusići, the Manjača Lake, Mačkića kamen, Donje Ratkovo cave, Rekavice and Čokorska polja recreation center). Krupa na Vrbasi is the most promising settlement of Zmijanje from the tourism point of view (medieval monastery, mills, a deluxe weekend settlement). The initial tourist valorization has been partial and was initiated mostly by enthusiastic individuals.

The tourist organization of the Banja Luka city does not include Zmijanje in its tourist offer. An exception is “Kočićev zbor”, an event visited by 40000–50000 people, mostly from Zmijanje. The tourist valorization of Roman monuments, medieval buildings and necropolis, churches, caves and preserved scenery is completely neglected. Despite the fact that it is registered, the cultural heritage of Zmijanje is not adequately protected and promoted. The Development Agency of the city of Banja Luka only registered a part of Manjača plateau and an artificial lake as a tourist and recreational complex but they did not integrate it with the local community in order to achieve sustainability of the rural area. Activities at the “Manjača” military training ground are yet another limiting factor to tourist valorization and environment protection.

Poor roads and difficult water supply infrastructure further complicate any tourist valorization and functional integration with the surrounding areas. The 411 Čađavica – Banja

туристичке валоризације, покретање привредних активности и функционално интегрисање с окружењем. Регионални пут 411 Чађавица – Бања Лука са одвајањима за Мркоњић Град и Кључ од виталног је значаја за интегрисање простора Змијања и његову транзитност. Ова траса спаја Панонску низију и приморје, те Змијање има могућност укључивања у транзитни туризам. Само насеља уз регионалне саобраћајнице које повезују Бању Луку, Шипово, Рибник, Босански Петровац и Дрвар имају редован јавни превоз. Мрежа друштвене инфраструктуре (основне школе и амбуланте) је у атрофији због депопулације и укупних социо-економских прилика што се додатно негативно одражава на демографску одрживост. У мрежи насеља доминирају села примарног карактера. Мали број је насеља која би могла бити микроразвојни нуклеуси (Гатарих, 2018). Због саобраћајног положаја и постојеће друштвене инфраструктуре Бистрица, Кола, Крупа на Врбасу, Ситница, Стричићи, Горње Ратково и Подрашница у функцији су сеоских центара и центара заједнице села. Да би успјешно остваривали функцију микроразвојних нуклеуса неопходна је подршка разним мјерама на локалном, регионалном и ентитетском нивоу (економске, социјалне, правне, кадровске, инфраструктурне), те саобраћајно интегрисање са гравитирајућим насељима.

С аспекта планирања, Град Бања Лука, за разлику од других ЈЛС којима Змијање припада, има најкомплекснију просторно-планску документацију и стратегије развоја, препознаје поједине потенцијале Змијања, али не конкретизује њихово стављање у функцију развоја и потребне претпоставке, већ су интервенције парцијалне. Примарна функција простора, пољопривреда, није подржана комплексним мјерама које би подигле производњу на виши ниво и омогућиле снабдјевање урбаног тржишта Бање Луке на обострану корист. Поједина насеља имају значајан агропотенцијал, механизацију и облике друштвеног организовања (Доњи и Горњи Граци, Подрашница). У најтежем положају су насеља Доња Козица и Хаџићи, јер административно

Luka regional road with an exit to Mrkonjić Grad and Ključ is vital for the integration and transit role of Zmijanje. This road connects the Pannonia and the Adriatic coast, which makes it an opportunity for Zmijanje to be a part of transit tourism. Only settlements located along regional roads to Banja Luka, Šipovo, Ribnik, Bosanski Petrovac and Drvar have regular public transportation. The social infrastructure network (primary schools, dispensary) is atrophic due to depopulation and socio-economic circumstances, all of which negatively affects demographic sustainability. Primary type of villages dominates the settlements network. There are only few settlements which might be classified as development micro-nuclei (Гатарих, 2018). Due to their road position and the existing social infrastructure, Bistrica, Kola, Krupa na Vrbasu, Sitnica, Stričići, Gornje Ratkovo and Podrašnica function as central villages and central communities. In order to successfully perform the function of development micro-nuclei, it is vital for these settlements to get support via different local, regional and entity measures (economic, social, legal, human resources, infrastructure) and to be integrated with their central settlements via roads.

From the spatial planning point of view, the city of Banja Luka, unlike other LGUs to which Zmijanje belongs, has the most complex spatial-planning documentation and development strategies. The city does recognize the potential of Zmijanje but it does not do anything to capitalize on the resources and use them for the area's growth. There are only partial activities. Agriculture, a primary function of the area, is not supported by adequate measures that might boost the production and enable supplies for the urban Banja Luka market to mutual satisfaction. There are settlements with large agro potentials, machines and tools and forms of social organization (Donji and Gornji Graci, Podrašnica). Donja Kozica and Hadžići are at the most difficult position because they are

припадају изразито неразвијеној ЈЛС Оштра Лука, функционално и инфраструктурно неинтегрисана са простором посматраним у раду. Окружују их насеља сличних развојних карактеристика.

ЗАКЉУЧАК

Приступу социо-економском, политичком и културном поимању значаја руралних подручја у простору бивше СФРЈ посљедњих седам деценија манифестовали су се у развоју и организацији руралног простора и друштва из чега је произашао и карактер укупне трансформације. Примјењивани су различити модели организовања руралног друштва од руског социјалистичког средином 20. вијека до западноевропских модела без аналитичког приступа могућностима адаптације и очекиваних развојних ефеката примјењених мјера (формирање сеоских задруга, национализација, колективизација, аграрна реформа, колонизација, земљишни максимум, тржишна оријентација, диверзификација руралне привреде). Кроз наведене фазе трансформације, углавном с негативним посљедицама, прошао је и простор Змијања. У колективној свијести рурална подручја су углавном посматрана као простор архаичног начина живота и привређивања, антрополошки и етнокултуролошки социјални простор нужне модернизације, оријентисане ка урбаном као референтној тачки, на основу које се одређује степен позитивне трансформације и развоја. У том смислу Змијање се третира као традиционални и неразвијен простор. „Питање како се рурално конструише постало је важније од питања шта је рурално“ (Harrington & O, Donoghue, 1998, стр. 180), па у пракси има различите социо-економске, инфраструктурне, функционалне, организационе и друге карактеристике од земље до земље овисно о степену развоја. Дакле, руралност је социјални конструкт (Cloke, 2006). У савременим условима перцепција руралног, као простора слободе, одмора и здравог начина живота, повећава његову привлачност и туристичку валоризацију омогућавајући диверзификацију привреде. Промјена социјалног конструкта и перцепције погодности

administrative parts of an extremely undeveloped Oštra Luka LGU, which is spatially and functionally disintegrated from our target area. These two settlements are surrounded by villages of similar development issues.

CONCLUSION

Studies of socio-economic, political and cultural perception of rural areas in former SFR Yugoslavia over the last seven decades resulted in development and organization of rural space and society and ended in the complete transformation. Different models of organization of rural society have been applied, ranging from the Russian Socialist model in mid-20th century to west European models with no analytical approach to adaptation and no expected growth effects resulting from the applied measures (village cooperatives, nationalization, collectivization, agrarian reforms, colonization, soil maximum ownership, market orientation, and diversification of rural economy). Zmijanje went through all these phases of transformation, suffering from mostly negative consequences. The collective idea of rural areas is an archaic space, anthropologically and ethno-culturally social space urgent to be modernized and urban-oriented, upon which the level of positive transformation and development is determined. In this regard, Zmijanje is treated as a traditional and undeveloped area. „The question of how to construct rural has become more important than the question of what is rural at first place“ (Harrington & O, Donoghue, 1998, pp. 180), so there are practically different socio-economic, infrastructural, functional, organizational and other properties depending on the country and the level of development. Rurality is a social construct (Cloke, 2006). In the modern age, the perception of rural space as a space of freedom, leisure, and healthy lifestyle makes it more appealing and results in tourist valorization, which enables the diversification of the economy. Shifts in social construct and

живота у руралним подручјима последица су проживљених вањских фактора (индустријализације, урбанизације, глобализације, контроле урбаног друштва, еколошких ризика, COVID-а, потребе за миром, итд.) и надвладавају његове недостатке. Савремене технологије све више оријентишу поједине професије на рад на даљину што руралним подручјима отвара нове могућности. Може се закључити да је перцепција руралних подручја последица друштвених процеса и односа према животним вриједностима. С тога се на одређеном степену економског, социјалног и културног развоја мијења однос према значају руралног простора и његова просторна и друштвена организација.

У промијењеној перцепцији руралног и одговорнијем односу према геопотенцијалима руралног простора и становништву које га настањује је и перспектива потенцијалне ревитализације проблемских подручја РС укључујући и Змијање. Ефекти развоја овисе о приступу валоризацији, вредновању геопотенцијала и покретању активности, те одражавају просторно-функционалну и социјалну организацију, у коначном могућност одрживости. Мјере ревитализације морају бити комплексне, системске, институционално подржане и брзе због динамике депопулације и потенцијалних ризика по вриједност постојећих геосистема на којима се заснива могућност развоја. Од изузетне је важности да покренуте активности доринесе свим аспектима одрживости руралног простора и друштва. У супротном рурални простор би само добио функцију одмора од урбане презасићености. Демографске карактеристике и процеси, неизграђеност инфраструктуре и маргинализација значаја изучаваног простора представљају највећа развојна ограничења. Објективно сагледавање предности (очувана животна средина и екосистеми, култура и традиција, мали број насеља без становника, релативна близина највећег развојног средишта РС, комплексност потенцијалне валоризације простора, различита удружења, бројна дијаспора која је у сталном контакту са простором Змијања) чине солидну основу за покретање разних активности и диверзификацију привреде у циљу

perception of commodities in rural areas are consequences of external factors (industrialization, urbanization, globalization, urban society control, ecological risks, COVID, time for leisure, etc.) and they overcome the shortcomings of space. Modern technologies are more and more oriented towards distant working, which open new possibilities for rural areas. We may infer that the perception of rural areas is a consequence of social processes and treatment of some life values. Therefore, the perception of rural space, its relevance and spatial and social organization change as humanity achieves a specific level of economic, social and cultural development.

The options for potential revitalization of problem areas in RS, including Zmijanje, lies in the altered perception of the rural and a more responsible treatment of geopotentials and population of rural areas. Development effects depend on the approach to valorization of geopotential and the initiative of different activities, and they reflect the spatial-functional and social organization, and, finally, the sustainability. Measures of revitalization must be complex, systemic, supported by institutions, and fast due to dynamics of depopulation and potential risks in terms of the existing geosystems upon which the future development is based. It is extremely important that activities make a contribution to all aspects of sustainability of rural space and society. Otherwise, rural space would only become leisure time and a break from urban overcrowding. Demographic characteristics and processes, poor infrastructure and marginalization of the target area are the greatest limitations to development. A solid foundation for different activities and diversification of economy with an aim to achieve socio-economic and demographic sustainability lies in the objective perception of advantages (preserved environment and ecosystems, culture and tradition, few completely deserted settlements, relative vicinity of the largest center of RS, complex potential valorization of the area, different associations

социо-економске и демографске одрживости. Институционална подршка упућена младима на селу, малом подузетништву у пољопривреди, занатској производњи и туризму, за које постоје реалне претпоставке, поставља се као нужност. Улагања у саобраћајну инфраструктуру доприносе дневној мобилности становништва и задовољавању основних животних потреба те су приоритетног значаја. Издвајање и стимулисање локалних центара, као носилаца функционалне организације и услуга у посматраном простору, нужан је корак у развоју ЈЛС и заустављању процеса депопулације подручја Змијања. У раду издвојени локални центри немају потребни потенцијал за властиту дугорочну одрживост те ни покретања развоја насеља која им гравитирају. С тога је потребно брзо дјеловање „прелазним мјерама“ до успостављања њихове снажније функционалне и инфраструктурне основе. У условима слабе насељености, недостатка радних мјеста и неразвијене инфраструктуре нужни су нови облици функционалног организовања (мобилне службе услуга у здравству, култури, снабдјевању, рад на даљину, покретање малог предузетништва, интегрисање заинтересованих друштвених група, јавног и приватног сектора) што се поставља као задатак институцијама ЈЛС. Наведене аспекте требало би узети у обзир приликом доношења развојних стратегија ревитализације Змијања и других проблемских подручја.

and diaspora who keep constant contact with Zmijanje). Institutional support for the young people in the country, as well as for the small entrepreneurs, crafts and tourism is a necessity. Investments in road infrastructure contribute to daily population mobility and meet the basic needs, which is why they are a priority. Loans and incentives for local centers, which are carriers of functional organization and services in the target area, are crucial for the development of LGUs and the blockage of the process of depopulation in Zmijanje. The paper singles out local centers which have no potential for long term self-sustainability and development of settlements to which they are central points. Therefore, it is pertinent to act quickly with some “transitional measures” until a stronger functional and infrastructural foundations are set. Under the conditions of poor population density, lack of job vacancies and inadequate infrastructure, new forms of functional organization are necessary (mobile services in the fields of health care, culture, supplies, distance working, small entrepreneurship, integration of social groups, public and private sectors), which is a task set before the institutions of LGUs. All these aspects should be taken into account while adopting development strategies for the revitalization of Zmijanje and other problem areas.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Bogdanov, N. (2007). *Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija*. Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije. UNDP.
- Cloke, P. (2006). Conceptualizing rurality. In P. Cloke, T. Mardsen, & P. Mooney (Eds.), *Handbook of Rural Studies* (pp. 18–28). London, United Kingdom: SAGE. <https://dx.doi.org/10.4135/9781848608016.n2>
- Fertner, C. (2012). Downscaling European urban-rural typologies. *Geografisk Tidsskrift-Danish Journal of Geography*, 112(1), 77–83. <https://doi.org/10.1080/00167223.2012.707805>
- Гарић, Б. (2019). Елементи културног наслеђа Змијања у функцији развоја туризма. У Ј. Лукић (Ур.), *Zbornik radova 12. Naučno-stručne konferencija Studenti u susret nauci – StES 2019* (стр. 25–44). Univerzitet u Banjoj Luci; Studentski parlament Univerziteta u Banjoj Luci. <https://doi.org/10.7251/STESPN1219025G>
- Gatarić, D. (2012). Spatial and demographic changes in the settlement network of Zmijanje. *Bulletin Of The Serbian Geographical Society*, 92(2), 153–162. <https://doi.org/10.2298/GSGD1202153G>
- Гатарић, Д. (2018). *Насеља Змијања – Антропогеографска проучавања*. Географски факултет. Универзитет у Београду.

- Гатарих, Д., & Иванишевић, М. (2016). Конвенгентне и дивергентне дневне миграције становништва Змијања. *Демографија*, 13, 139–144.
- Gnjato, R., Popović, S., Popović, G., & Trbić, G. (2012). Sustainable Rural Development and Environment of Republika Srpska. *Гласник/Herald*, 15, 53–79. <https://doi.org/10.7251/HER1115053G>
- Harrington, V., & O'Donoghue, D. (1998). Rurality in England and Wales 1991: a replication and extension of the 1981 rurality index. *Sociologia Ruralis*, 38(2), 178–203. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00071>
- Li, Y., Westlund, H., & Liu, Y. (2019). Why some rural areas decline while some others not: An overview of rural evolution in the world. *Journal of Rural Studies*, 68, 135–143. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.03.003>
- Lukić, A. (2010). О теоријским приступима руралном простору. *Хрватски географски гласник*, 72(2), 49–75. <https://doi.org/10.21861/hgg.2010.72.02.03>
- Mandić, M., & Delić, D. (2021). Development problems and differentiation of rural areas of the Republic of Srpska. *Geopolitics and Ecogeodynamics of regions*, 7(3), 228–238. <https://doi.org/10.37279/2309-7663>
- Mandić, M., & Živković, M. (2014). Problematic areas of the Republic of Srpska within the context of demographic changes. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 148, 767–776. <https://doi.org/10.2298/ZMSDN1448767M>
- Мандић, М., Живковић, М., & Папић, Д. (2018). Диференијација руралног простора Босне и Херцеговине у контексту одрживости руралних геосистема у условима климатских промјена. *Скуп*, 9(1), 38–54. <https://doi.org/10.7251/SKP180901039M>
- Микић, Ђ. (2005). *Нахија Змијање*. Историјски институт.
- Нишкановић, М. (1978). Прилог проучавању становништва Змијања, О пореклу становништва Горњег и Доњег Раткова и Стражица. *Гласник Земалског музеја у Босни и Херцеговини, Нова серија – Етнологија*, 33, 15–16.
- Територијална agenda Европске уније до 2020. године. (2011). Инженјерска комора Србије, Матична секција планера.
- Vasić, M. (1962). Етничка кретања у Босанској Крајини у XVI вијеку. *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине*, XIII, 233–249.